

HAKKI DURSUN YILDIZ

HAZARLAR ARASINDA MÜSLÜMANLIĞIN YAYILMASI

VIII. Türk Tarih Kongresi II. Cilt'den ayırısım

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1981

s. Baş No: ab 73

ler No: ab 73

ÇEKÜL KÜTÜPHANESİ

DEMİRBAŞ NO. 01673

SINIFLAMA NO.

01673

BAĞIŞCI

GELİŞ TARİHİ

Kardesine

18-10-1982

HAZARLAR ARASINDA MÜSLÜMANLIĞIN YAYILMASI

HAKKI DURSUN YILDIZ

Türkler'in müslümanlığı kabulü yalnız Türk tarihi bakımından değil, İslâm ve dünya tarihi bakımından da büyük bir önem taşımaktadır. X. yüzyılın ortalarında Türkistan'dan Avrupa içlerine kadar uzanan geniş coğrafî sahada yaşayan Türkler, pek az istisnası ile İslâm dinini kabul etmişler ve kısa zamanda bu din onların millî dinleri haline gelmiştir. Müslümanlığı kabul etmiyen Türk boyları ise benliklerini kaybetmeğe mahkum olmuşlardır. Türk devletleri arasında islâmiyeti ilk defa Volga Bulgarları resmen kabul etmişler ve bunu diğerleri takip etmiştir. Bu tebliğimizde müslümanlığın Hazarlar arasında yayılmasını ortaya koymağa çalışacağız.

İslâm dünyası ile Hazarlar arasında VII. yüzyılın ortalarında başlayan askerî münasebetleri daha sonraki asırlarda siyasî ve ticarî münasebetler takip etmiş ve bu sayede Hazarlar İslâm dinini tanıma imkânını bulmuşlardır. Hazarlar arasında müslümanlığın yayılmasının açıklığa kavuşturulması için bu münasebetleri kısaca izah etmek gerekmektedir.

Halife Ömer zamanında Ermeniyeye ve Azerbaycan'ın fethini müteakip Hazarlar ile Müslümanlar arasında askerî mücadeleler başlamıştır. 22 (642-643) yılında başlayan ilk müslüman akınları 24 (644-645) ve 25 (645-646) yıllarında da devam etmiştir. Hazarlar'a karşı ilk ciddi teşebbüs 32 (652-653) yılında olmuş ve önemli şehirlerden Belencer'e karşı başarısızlıkla neticelenen bir akın yapılmıştır¹. Bu ilk akınlar iki taraf için de askerî bakımdan büyük bir önem taşımazlar.

Müslümanlar ile Hazarlar arasında şiddetli çarpışmalar Halife Velid zamanında (705-715) başlamıştır. Bu savaşlar 737 yılında Mer-vân b. Muhammed'in Hazarlar'a karşı kazandığı zafere kadar bütün şiddetiyle devam etmiştir. Bu mücadeleler sırasında iki taraftan birisi diğeri üzerinde kesin bir üstünlük kuramamıştır. Emevî orduları Der-

¹ D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1967, 47 vd. d., Michael Kimosko, *Araplar ve Hazarlar*, Türkiyat Mecmuası, III, İstanbul 1935, s. 133-155.

bend (Bâb el-Ebvâb, el-Bâb)'ı geçerek Hazar ülkesinin iç kısımlarına nüfûz ederken Hazarlar da mukabil akınlarla İslâm ülkesini yağma ve tahrip ediyorlardı. Karşılıklı zafer ve mağlubiyetlerle geçen bu çarpışmalar neticesinde her iki taraf da toprak kazanma bakımından pek kârlı çıkmıyordu. Tabiî hudut olan Kafkaslar, Derbend ve diğer bazı geçitler vasıtasıyla aşılabiliyordu. Derbend müstahkem mevki daha ziyade Müslümanlar'ın hâkimiyetinde bulunuyordu. Müslümanlar'ın, Derbend'in hemen kuzeyinde bulunan Belencer'i kısa bir süre için olsa bile fethetmeleri üzerine Hazarlar merkezlerini daha kuzeyde İtil (Atil, Etil, Sarıgşın, Araplarca el-Beyda)'e nakletmişlerdir².

Mervân b. Muhammed'in 119 (737) yılında Hazarlar'a karşı yapmış olduğu büyük sefer Müslüman - Hazar mücadelelerinde bir dönüm noktasıdır. Ermeniye ve Azerbaycan valisi olan Mervân, bu bölgede daha önceki yıllarda yapmış olduğu seferlerden edindiği tecrübe ve kuvvetli ordusu sayesinde, iki koldan Hazar ülkesine girerek fazla bir mukavemetle karşılaşmaksızın Hazar başkenti İtil önlerine geldi ve şehri muhasara altına aldı. Hâkan, İtil muhasara edilmeden önce şehri terk ederek daha kuzeye çekilmiş ve kumandanları emrinde Mervân üzerine 40 bin kişilik bir ordu göndermişti. Bu ordunun da mağlup edilmesi üzerine Mervân'ın karşısına çıkacak kuvveti kalmadığını farkederek Hâkan sulh teklifinde bulundu. Mervân'ın, sulhu, ancak Hâkan'ın müslümanlığı kabul etmesi şartıyla benimsiyeceğini bildirmesi üzerine Hâkan bu teklifi kabul etmek zorunda kaldı. Sulh yapılarak Hâkan'ın İtil'e dönmesine müsaade edildi. Sulh şartları arasında iki fakihin İtil'de kalarak Hazarlar'a islâmiyeti öğretmesi de bulunuyordu. Mervân, bundan sonra aldığı esirlerle beraber dönerek bunları Derbend'in güneyine yerleştirdi³.

Mervân b. Muhammed'in bu başarılı seferinden sonra Emevîler devrinde Müslümanlar ile Hazarlar arasında önemli bir askerî harekâta rastlanmamaktadır. Abbasîler'in iktidara gelmesinden sonra İslâm devleti, bütün cephelelerde olduğu gibi Hazar cephesinde de taarruzî politikayı terketmiş ve Hazarlar ile dostane münasebetlere girişmiştir. Buna rağmen 145 (762-763) ve 183 (799) yıllarında Hazarlar sudan

² D. M. Dunlop, *aynı eser*, s. 52 vd. d.; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, 25 vd. d.; Mihael Kimosko, *aynı makale*.

³ D. M. Dunlop, *aynı eser*, s. 80 vd. d.; Zeki Velidi Togan, *Hazarlar* mad. İslam Ansiklopedisi.

sebeplerle İslâm ülkesine girmişler fakat fazla başarı kazanamamışlardır⁴.

Kısaca vermeğe çalıştığımız izahatta da görüleceği gibi Müslümanlar ile Hazarlar arasındaki askerî mücadelelerin tarihi 150 yıllık gibi uzun bir devreyi içine almaktadır. Düşmanca devam eden bu uzun münasebetler esnasında Hazarlar'ın az da olsa İslâm dinini tanıdığı ve yavaş yavaş bu dini kabule yöneldikleri düşünülebilir.

Müslümanlar ile Hazarlar arasındaki savaşların şiddetini kaybetmesi ve hatta tamamen ortadan kalkmasından sonra bu iki devlet arasında ticarî münasebetler başlama imkânını bulmuştur. Abbasîler'in hilâfet makamına geçmelerinden sonra İslâm devletinin bünyesinde meydana gelen değişiklikler sebebiyle, daha önceki yıllarda zayıflamış olan ticarî faaliyetler hız kazanmış ve müslüman tüccarları dış ülkelerde de kendilerine büyük bir ticarî saha bulmuşlardır. Müslüman tüccarlarının ithalat ve ihracat yaptıkları ülkelerden birisi de Hazarlar'ın ülkesi idi. Hazarlar ile Müslümanlar arasındaki ticarî münasebetler başlıca üç yoldan yapıyordu : a) Bağdat - Rey - Berda'a - Derbend - İtil yolu, b) Cürcân'dan başlıyan ve Hazar denizi üzerinden Hazar ülkesine ulaşan, hatta Don ve Volga nehirleri vasıtasıyla daha kuzeye uzanan ticaret yolu, c) Hârezm'den Hazarlar'a ve Bulgarlar'a giden yol⁵. İki devlet arasındaki ticarî münasebetlerin IX. yüzyılın ikinci yarısında geliştiği ve bu yüz yılın sonlarında başta Hazar başkenti İtil olmak üzere Belencer ve Semender gibi önemli Hazar şehirlerinde müslüman kolonilerinin kurulduğu görülmektedir. 921 yılında, Halife Muktedir'in Volga Bulgarlar'ına gönderdiği elçi heyetinde bulunan İbn Fadlan, Seyâhatnâmesinde bu hususu teyiden şu bilgiyi vermektedir: "Hazar ülkesinde oturan ve ticaret için buraya gelip giden Müslümanlar'ın hukukî ve diğer işlerine Hâkan tarafından tayin edilen ve Hız (حز) ⁶ adı verilen bir müslüman memur bakmaktadır. Hız'dan başkasının müslümanların işlerine ve kendi aralarındaki anlaşmazlıklara bakma selâhiyeti yoktu."⁷ İbn Fadlan'dan kısa bir zaman sonra (926)

⁴ Hakkı Dursun Yıldız, *aynı eser*, s. 39 vd. d.

⁵ Maurice Lombart, *L'Islam dans sa première grandeur (VIIIe-XIe siècle)* Paris 1971, 228 vd. d.

⁶ Zeki Velidi Togan (*Umumî Türk Tarihine Giriş*, cild I, İstanbul 1946, s. 164) Hazarlar'a tâbi Hız adı verilen bir kabilenin bulunduğunu ve bu memurun da aynı boya mensup birisinin olabileceğini ileri sürmektedir.

⁷ *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, türkçe terc. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975 s. 79; arapça neşri, A. Zeki Velidi Togan, *İbn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 45.

Hazar denizinin güney sahillerini dolaşan Mes'udî de Hazar şehirlerinde müslüman tüccar ve sanatkârların bulunduğunu, bunların Hazar ülkesinde hüküm süren adalet ve asayîşi öğrenmeleri üzerine buraya geldiklerini kaydetmektedir⁸.

X. yüzyılın ilk çeyreğinde Hazar başkenti İtil'de Müslüman tüccarlarının Hakan'ın da himâye ve desteğini göreyek kuvvetli bir ticaret kolonisi meydana getirmiş oldukları verdiğimiz bilgilerde açıkça görülmektedir. Hazarlar, uzun süren askerî mücadeleler esnasında temasa geçtikleri İslâm dinini ticarî münasebetler sayesinde daha yakından ve kendi ülkelerinde tanıma imkânını bulmuşlardır. Böylece X. asrın başlarında müslümanlığın Hazarlar arasında yayılmasında bu ticarî münasebetlerin önemli rol oynadığı açıkça görülmektedir.

IX. yüzyıl ve X. yüzyılın ilk yarısında Hazar ülkesindeki refah ve düzen yabancıları buraya çekmekte idi. Başta Hârezm olmak üzere diğer komşu müslüman ülkelerinden hastalık ve diğer sebeplerle buraya Müslümanlar'ın göç ettiklerini ve İtil ile diğer şehirlere yerleştiklerini Mes'udî kaydetmektedir⁹. Sayılarının oldukça kalabalık olduğu anlaşılan bu Müslüman göçmenlerinin, İslâm dininin Hazarlar arasında tanınıp yayılmasında tesirlerinin olduğu muhakkaktır.

Müslümanlığın Hazarlar arasında hangi tarihten itibaren yayılmağa başladığını tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Mervân b. Muhammed'in 737 yılındaki seferi sırasında Hazar Hâkan'ı, ülkesini istilâdan kurtarmak için müslümanlığı kabul etmek zorunda kalmıştı. Fakat Mervân'ın ayrılmasından sonra Hâkan tekrar eski dinine dönmüştür. Ancak burada Hazarlar'a müslümanlığı öğretmek gayesiyle bırakılmış olduğu Nuh b. Sâbit el-Esedî ile Abdurrahman el-Hulânî adlı fakihler bu ülkede islâmiyetin ilk temellerini atmış olmalıdırlar. Buna rağmen yıllarca devam etmiş olan savaşlar sebebiyle ilk zamanlar Hazarlar'ın müslümanlığa fazla rağbet etmedikleri anlaşılmaktadır. Nitekim bu tarihten çok sonra başta Hâkan olmak üzere Hazar devlet erkânı musevîliği kabul etmişlerdir¹⁰. Şayet yukarıda zikrettiğimiz tarihten itibaren İslâm dini Hazarlar arasında yayılmağa başlamış olsaydı musevîliğin taraftar bulma şansı azalmış olurdu.

⁸ Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Huseyn el-Mes'udî, *Murûc el-Zehab*, neşr ve fransızca terc. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861-1877, II, 12.

⁹ Mes'udî, *aynı eser*, II, 10.

¹⁰ Zeki Velidi Togan, *Hazarlar* mad. İslâm Ansiklopedisi.

Halife Vâsık devrinde (842-847) Yecuc Mecuc seddinin durumunu tetkik etmek maksadiyle astronom ve matematikçi Muhammed b. Musa el-Harezmi ile Sallâm el-Tercüman'ın da dahil bulunduğu bir heyetin seyahat notlarını Sallâm el-Tercüman'dan naklen İbn Hurdadbih kaydetmektedir. Bu seyahat notlarında heyetin, Hazar Hâkan'ın ile görüştüğü, bir gün onun yanında kaldığı ve ertesi gün Hâkan'ın verdiği beş rehberle birlikte hareket edildiği ifade edilmektedir¹¹. Fakat bu notlarda islâmiyetin Hazarlar arasında yayıldığına ve Hazar şehirlerinde Müslümanlar'ın bulunduğu dair bir habere rastlayamadık. Aynı seyahat notlarında, isim verilmemekle beraber Hazar ülkesinin dışında bir şehir halkının müslüman olduğu belirtilmektedir. Bu durumda elçi heyetinin uğradığı zaman müslümanlığın bu ülkede dikkat çekecek derecede yayılmadığı akla gelmektedir.

IX. yüz yılın ortalarında Hazar ülkesinde müslümanlığın yavaş yavaş taraftar bulmağa başladığını söylemek mümkündür. Nitekim 240 (854-855) yılında 300 Hazar ailesi Ermeniye ve Azerbaycan valisi Boga el-Kebîr'e başvurarak yerleşebilecekleri bir yer istediler. Boga onları Şamkur adlı şehire yerleştirdi. Bu şehir el-Mütevekkiliyye adını almıştır. Buraya aynı zamanda komşu şehirlerde oturan tüccarlar da iskân edilmişlerdir¹².

Müslümanlığın Hazarlar arasında yayılmasından önce Hıristiyanlık ve musevîlik bu ülkede yayılma imkânını bulmuştur. Hıristiyanlık daha ziyade Bizans'ın yardım ve desteği sayesinde ülkenin batı taraflarında kendisine geniş bir taraftar kitlesi buluyordu. Musevîlik ise Halife Hârûn el-Reşîd zamanında, Bizans imparatorluğunda uğradıkları baskıdan kurtulmak isteyen Yahudiler'in buraya gelmeleri neticesinde başta Hâkan ve ailesi olmak üzere diğer devlet erkânı tarafından benimsenmiştir. Bunların yanında Hazarlar'ın büyük bir kısmı kendi millî dinlerine inanıyorlardı. Müslümanlık bu dinlerden sonra Hazarlar arasına girmeğe başlamıştır. İlk zamanlar sayılarının az olması ve Hâkan tarafından himaye görmemeleri sebebiyle müslü-

¹¹ İbn Hurdadbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah, *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1889, s. 162 vd. d.; Mukaddesî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed, *Ahsen el-Tekâsim fi Ma'rifet el-Akalim*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1906, s. 362 vd.

¹² Belâzuri, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya, *Kitâb Futûh el-Buldân*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1866, s. 203; ayrıca bkz. Dunlop, *aynı eser*, s. 190.

man Hazarlar İslâm ülkesine göç etmek istemiş olabilirler. Fakat zamanla sayılarının artması ve bilhassa iktisadî gücü ellerinde bulunduran tüccar sınıfının müslüman olması, idarecileri müslümanlara karşı daha müsamahalı davranmağa sevketmiştir. Ayrıca Hazar devlet erkânının, ülkelerindeki diğer dinlere bağlı olanlara müsamahalı davranmaları, müslüman Hazarlar'a rahat nefes aldırılmış ve süratle sayılarının artmasına yardım etmiştir.

X. yüzyılın başlarında İslâm dininin Hazar ülkesinde epeyce kuvvet ve taraftar kazandığı dikkati çekmektedir. İslâm coğrafyacılarından İbn Rusteh (eserini 290-903 yılında yazmıştır) Hazarlar'ın Sarıgşın (İtil) adlı büyük bir şehirlerinin olduğunu, bu ve diğer küçük şehirlerde müslümanlar, mescidler, imamlar, müezzinler ve diğer görevlilerin bulunduğunu kaydederek¹³ bu hususa açıklık kazandırmaktadır. İbn Fadlan, seyahatnâmesinde Hazar başkenti İtil'de müslümanların bulunduğunu, müslüman tüccarların işlerine Hâkan tarafından vazifelendirilmiş Hız adı verilen bir memurun baktığını, başka kimsenin onların işlerine karışmadığını ve İtil'de bir mescid-i caminin bulunduğunu yazmaktadır¹⁴.

İbn Rusteh'in verdiği bilgileri İbn Fadlan seyahatnâmesiyle mukayese ettiğimiz zaman, iki müellifin verdiği bilgiler arasındaki zaman farkının çok kısa olmasına (20 yıl) rağmen müslümanlığın Hazarlar arasında iyice kuvvetlendiği ortaya çıkmaktadır. Zira devlet erkânının musevî olduğu bir ülkede müslümanların işlerine hususî surette tayin edilmiş bir müslüman memurun bakması, başkalarının müslümanların işlerine bakamayacağı bu fikrimizi teyid etmektedir. Bu arada 920 yılında müslümanlığı resmen kabul etmiş olan Volga Bulgarları'nın da tesirlerinin olduğunu belirtmek icap etmektedir.

X. yüzyılın ortalarındaki durumu ise Mes'ûdî'den takip edebiliriz¹⁵ : "Hazarlar'ın eskiden başkentleri Bâb el-Ebvâb'a sekiz günlük mesafede bulunan Semender şehri idi. Ancak burasının Müslümanlar'ın eline geçmesinden sonra merkez İtil'e nakledildi. İtil aynı adı taşıyan nehrin iki tarafında kurulmuştur. Nehrin ortasında bir ada olup bu adada Hâkan'ın sarayı ve devlet daireleri bulunuyordu. Ada,

¹³ İbn Rusteh, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, *Kitâb el-A'lâk el-Nefîse*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1892, s. 139 vd.

¹⁴ *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*, türkçe terc. s. 76 vd. d.

¹⁵ Mes'ûdî, *Murûc el-Zehab*, II, 7 vd. d.

sahillerden birisine kayıklardan kurulu bir köprü ile bağlıdır. İtil halkı müslümanlardan, hıristiyanlardan, musevilerden ve putperestlerden meydana gelmektedir. Hâkan, saray halkı ve Hazar asıllı olanlar musevî idiler. Müslümanlar Hazar ülkesinde hâkim durumda idiler. Çünkü bunlar Hâkan'ın muhafız birliklerini meydana getiriyorlardı. Bunlara el-Lârisiye denilmektedir. Hârezm civarından gelmişlerdir. Harp sırasında devletin korunması bunlara havale ediliyordu. Hâkan ile varılan anlaşmaya göre bunlar İtil'de oturuyorlar ve serbestçe ibadet edebiliyorlardı. Cami inşa ediyorlar ve ezan okuyabiliyorlardı. Hazarlar Müslümanlar ile harbettikleri zaman bunlar savaşmıyorlardı. Günümüzde bunlardan 7 bin kadar zırhlı süvari Hâkan ile harbe gitmektedir. Vezir daima bunlar arasından seçilmektedir. Hâlen vezir olan Ali b. Kuveyh bunlardandır. Hazar ülkesinde 7 büyük hâkim bulunuyor. Bunlardan ikisi müslüman, ikisi musevî, ikisi hıristiyan ve biri de putperestlerden idi. Önemli bir hâdise meydana geldiğinde ve kendi hâkimleri karar veremedikleri takdirde müslüman kadılarına başvuruyorlar ve onun verdiği hükmü kabul ediyorlardı. El-Lârisiye'den başka Hazar ülkesinde müslüman tüccar ve sanatkârlar bulunmakta idi. Hazar hâkanlığında hüküm süren adalet ve emniyeti görerek buraya gelmişlerdir. Bunların büyük bir camileri vardır. Burada daha küçük camiler de bulunmaktadır. Bu camilerin yanında çocukların Kur'an okumasını öğrenmek için mektepler yapılmıştır. Müslümanlar ile hıristiyanlar işbirliği yaptıkları takdirde Hâkan onlara bir şey yapamaz."

X. yüzyılın ikinci yarısında eserlerini yazmış olan İslâm coğrafyacılarından İstahrî (eserini muhtemelen X. yüzyılın ikinci yarısının başlarında yazmıştır), İbn Havkal (eserini 977 yılı civarında tamamlamıştır) ve Mukaddesî (eserini 985 yılında tamamlamıştır) Mes'udî'nin verdiği bilgileri kısmen teyid ettikten sonra Hazar başkenti İtil şehrinde 10 binden fazla müslümanın ve 30 kadar caminin bulunduğunu, şehrin, nehrin batı tarafında olan kısmında Hâkan ve saray erkânının, doğu kısmında ise müslüman ve hıristiyan tüccarlarının oturduklarını, Hazar ülkesinde Müslümanlar'ın çoğunlukta, Musevîler'in azınlıkta olduklarını ve Semender ile diğer Hazar şehirlerinde de Müslümanların bulunduklarını kaydetmektedirler¹⁶.

¹⁶ İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1927, s. 220 vd. d.; İbn Havkal, Ebu'l-Kasım, *Kitâb Suret el-Arz*, ed. J. H. Kramers, Leiden - Leipzig, 1838-39, s. 389 vd. 393 vd.; Mukaddesî, *aynı eser*, 360 vd.

Kaynakların verdikleri bu bilgilerden X. yüzyılın ortalarından itibaren İslâm dininin Hazarlar arasında süratle yayıldığı anlaşılmaktadır. Tüccar, sanatkârlar ve askerî sınıfın müslümanların eline geçmesi onlara büyük bir kuvvet ve kudret kazandırmıştır. Hâkan onlara diğer gruplara tanımadığı imtiyazlar vermiştir.

Hazarlar X. yüzyılın sonlarına doğru eski kuvvet ve kudretlerini kaybetmeğe ve komşularının hücumlarına hedef olmağa başlamışlardır. Uzun müddet bölgenin en kuvvetli devleti olan Hazarlar artık komşularının akınlarını durduramaz olmuştu. Bilhassa kuzeyde kuvvetlenen Ruslar, Hazarlar'a tehlikeli bir rakip olmuşlardı. 965 yılında Kiev knezi Svyatoslav Hazarlar'a karşı giriştiği seferde başta İtil olmak üzere bir çok Hazar şehrini tahrip etti¹⁷. İslâm kaynakları, Ruslar'ın taarruzundan bahsetmemekte ve aynı yıl Hazarlar'ın komşu Türkler'in saldırılarına uğradığını, bunlarla başa çıkamayacağını anlıyan Hazarlar'ın Hârezmliler'den yardım istediklerini, ancak Hârezmliler müslüman olmaları şartıyla Hazarlar'a yardım edebileceklerini bildirmeleri üzerine Hazarlar'ın Hâkan da dahil olmak üzere islâmiyeti kabul ettiklerini ifade etmektedirler¹⁸. İslâm ve Rus kaynakları 965 yılında Hazarlar'ın büyük bir saldırıya uğradığında hem fikirdirler. Ancak saldırının kimin tarafından yapıldığında ayrılırlar. Burada konumuz bakımından önemli olan husus bu saldırı sırasında çaresiz kalan Hazarlar'ın yardım temin etmek gayesiyle müslümanlığı kabul etmelerinin doğruluk derecesini ortaya çıkarmaktır. Fakat hemen belirtelim ki, bu hâdise 737 yılında Mervân b. Muhammed'in seferi sırasında güç durumda kalan Hâkan'ın müslümanlığı kabul etme keyfiyetine çok benzemektedir. Dolayısıyla 965 yılında Hazarlar'ın, Hâkanları da dahil Müslüman olduklarını şüpheyle karşılamak icap ediyor. Nitekim daha sonraki yıllarda bu hususu teyid edecek bir habere rastlamıyoruz. Zaten bu tarihten kısa bir zaman sonra Hazarlar siyasî varlıklarını kaybetmişlerdir.

Müslümanlığın oldukça yayılmasına rağmen bütün Hazarlar'ın bu dini kabul ettikleri iddia edilemez. Hazarlar'ın çoğunluğunun müs-

¹⁷ D. M. Dunlop, *aynu eser*, s. 241 vd. d.; V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1975, s. 82 vd. d.

¹⁸ İbn Miskeveyh Ebû Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecârib el-Umem ve Te'âkib el-Himem*, ed. H. F. Amedroz, Londra 1920-1921, II, 209; İbn el-Esîr, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, ed. C. J. Tornberg, Beyrut 1965, VIII, 565.

luman olmaları yanında hıristiyan ve museviler de varlıklarını koruyorlardı. Bu durumun Hazar devletinin yıkılmasına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Diğer Türk boylarının aksine bütün Hazarlar'ın müslümanlığı kabul etmemelerinin başlıca sebebi, bu dinden önce hıristiyanlık ve musevîlik gibi semavî dinlerin bunlar arasında yayılmağa başlamış olmasıdır. Müslümanlığı kabul eden Hazarlar'ın çoğunluğunu, kendi millî dinleri olan Gök Tanrı dinine bağlı olanların teşkil ettiğini belirtmekle hataya düşmediğimizi söyleyebiliriz.